

ЗА БАЛАН, ЗА КУЛТУРАТА НА РЕЧТА И ДУХА НА ЕЗИКА

ЙОВКА ТИШЕВА

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

tisheva@uni-sofia.bg

Резюме: Основната цел на настоящия текст е да бъдат представени някои аспекти от работата на Александър Теодоров-Балан, които не попадат в популярната представа за неговата филологическа дейност, но поради различни причини са все още слабо познати за филологическата общност. Разгледани са идеите на Балан за връзката между езика и мисленето е езика и обществото, за ролята на езиковата култура за развитие на личността и отговорността на учителите да възпитават езиковия усет и вкус към красотата на родната реч.

Ключови думи: Ал. Теодоров-Балан, езикова култура

ON BALAN, LANGUAGE CULTURE AND THE SPIRIT OF LANGUAGE

YOVKA TISHEVA

SOFIA UNIVERSITY ST. KLIMENT OHRIDSKI

tisheva@uni-sofia.bg

Abstract: The main goal of this text is to present some aspects of Alexandar Teodorov-Balan's publications, which do not fit into the popular notion of his philological activity, but for various reasons are still not well known to the philological community. Balan's ideas about the connection between language and mind and language and society, as well as the importance of language culture for personal development and the responsibility of teachers when passing on their knowledge about Bulgarian language to their students.

Keywords: Al. Teodorov-Balan, language culture

Александър Теодоров-Балан – вероятно това име не събужда много асоциации в съзнанието на „средностатистическия“ носител на българския език. Тези, които все пак излязат извън догадката, че това е виден общественик (тъй като неговото име носят улици или училища), както и мнозина от съвременните българи с по-широка филологическа подготовка или образование може би ще си спомнят, че Ал. Теодоров-Балан е един от авторите на причудливи, дори смешни думи, създадени или да заместят „некоректни“ турски думи в началния период от изграждането на лексикалната

система на съвременния български книжовен език, или да назоват нови обекти от следосвобожденската ни действителност. Най-простото търсене в интернет показва подобни резултати, например „писможалбата“ до министъра на просвещението Иван Вазов, която изобилства със странни думи – текст, приписван на Балан, но по-вероятно сътворен от други, целящ по-скоро да покаже оригиналност, да предизвика внимание, граничещо с иронична усмивка. В този дух много точно е обобщението на Е. Георгиева за отражението на едно езиковедско наследство в масовото обществено съзнание, публикувано в неин текст по повод 140-годишнината от рождението на Ал. Теодоров-Балан: „незаслужено обществено отношение към много заслужила издънка на фамилия, пренесла от Бесарабия след Освобождението здрав български дух и участвала в изграждането на Нова България [...] незаслужени глуми от типа Балан чудака, причудливия езиков новатор, пуриста, чистача на езика от всичко чуждо, проводник на най-приемливата народностна стихия в него. Това нито е основната, нито е представителната страна на Балан“ (Георгиева/Georgieva 1999).

И днес представата за Александър Теодоров-Балан като че ли остава все така едностранчива, а приносът му за развитието на българската граматична мисъл най-вече се свързва с проучванията за връзката между граматика и семантика (вж. Алмалех/Almaleh 2000; Петрова/ Petrova 2015). Многогостранността на неговите занимания също донякъде затруднява формулирането на еднозначна оценка. Противоречивата му личност е намирала изява не само в полето на филологията. Ал. Теодоров-Балан е сред основателите на Софийския университет и негов първи ректор (избран на този пост на 29.01.1889 г.); той е основател на Университетската библиотека, сред основателите на Библиографския институт, сред инициаторите за създаването на Народната библиотека, сред създателите на организираното туристическо движение в България и дългогодишен редактор на сп. „Български турист“.

Изследванията на Ал. Теодоров-Балан в полето на филологията са събрани във впечатляващо по обем научно творчество – според някои източници 866, според други 870 или дори над 900 книги, студии, статии и бележки. Каква е точната цифра, в случая е без особено значение. Важното е, че със своя дейност, поставяйки основите на филологическото училищно и университетско обучение и образование, Балан се стреми да издига интелектуалното равнище на обществото. Впечатляваща е широтата на знанията му – от актуалното състояние на европейското философско наследство през историята на славянските литератури до научното описание на граматичната система. В своя почти 100-годишен живот Ал. Теодоров-Балан взема участие във всички правописни комисии и се превръща в тяхна „жива история“. Значим е приносът му за развитието на българската лексикология и лексикография, особено за съставяне на тълковен речник на българския език. Тясно свързана с работата по стандартизирането и кодифицирането на правописните и на граматичните норми е и дейността му за

издигане на равнището на езиковата култура и на езиковото обучение в българските училища. Специално трябва да се споменат приносите на Ал. Теодоров-Балан в областта на българската диалектология: проучване на западните български диалекти – самостоятелно и в съпоставка с източните диалекти, на рефлексите на назалните гласни в диалектите, както и изследването на архаични говори – солунския говор в с. Висока и някои родопски диалекти.

Макар в теоретичните публикации за същността на езиковата култура приносът на Ал. Теодоров-Балан винаги да се споменава (вж. напр. Андрейчин/Andreychin 1977; Попова/Popova 1994; Томов/Tomov 2013; Гайдарова/Gaydarova 2004), идеите на учения за отношението между езика, речта и културата (на езика, на речта и на човека) остават като че ли в сянката на приносите му за развитието на теоретичната граматика. Трябва да отбележим, че в полето на оперативната филология – езиковата култура, той е сред пионерите. В неговите публикации намираме дори „кратка история“ по въпроса откога у нас се говори за култура на езика или по-точно – на речта: „Пръв заговори за „Език и култура“ Пенчо Славейков като поет (Мисъл, XVII, 1907, с. 22–36, Събрани съчинения, ред. Б. Пенев, т. VI, кн. 2, 1923, 126–143); дълги години след него излезе проф. С. Младенов като лингвист с книжица „Език и култура“ (Натурфилософско четиво, ред. Ас. Златаров, № 35, София, 1928, 16⁰, 86 с.); не утрая в мълчание и А. Теодоров-Балан като филолог със статийка „Език и култура“ (в. Слово, бр. 5298 от 7.III.1940)“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 684). Когато представя своите виждания за езиковата култура, академикът неотменно се ръководи от разграничението между език и реч: езикът е сбор от думи с разнообразни значения и форми, подредени в йерархична система, а речта е език откъм неговата употреба, която може да е устна и писмена. В духа на съвременното разбиране за различните принципи, които определят езиковото поведение на пишещите и говорещите, е твърдението на Ал. Теодоров-Балан: „Живото общуване има свои искания, различни от исканията на книжевното предаване“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 122). И още: „Нашите разговори обикновено преминуват с по-малко думи отколкото нашите писмени неща; па и со същите думи за същите неща ние другояче се изказваме разговорно, отколкото писмено“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 228).

Актуално звучат и разсъжденията на автора за отношението между културата и езика: „Култура в първично знамение ще рече „обработка“. Обработката започва от земята: тя се оре и копае, на нея се сее, тя ражда и храни. Обработка се върши и над сами работника човек. В такъв смисъл и човекът на свой ред става „култура“ в света... Култура е облагородяване на умствените, нравствените и художествени сили на човека“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 682). Обработената реч обаче не е самоцел, защото тя е форма за изразяване на обработена мисъл. Равнището на езиковата кул-

тура на човека е отражение на цялостната му култура. Когато развива себе си като личност, човекът култивира, обработва, подобрява и своя език.

Според Ал. Теодоров-Балан езиковата култура не се ограничава до правописа и благозвучието (както мисли Пенчо Славейков), а може да бъде тълкувана в два смисъла: култура в езика – „състояние, степен, качество на културата, vyplътена в езика, сиреч неговото съдържание“, и култура на езика – „обработка в изкуство на езика, сиреч неговата форма“. Езиковата култура не се свежда и до правописа; правилното говорене не е само и единствено в спазването на правоговорните норми. Високата култура на езика е комплексно понятие; тя включва граматичната страна на речта, „нагласуване на членове на изречение“ според службата им, според настроението, което движи речта, положението (позицията) на говорещия към предмета на речта, чистотата на езика, ритъма и „всичко друго, що прави речта изкуство, художество“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 139). Езиковата култура е система, в чиято основа, разбира се, е правилността – спазването на нормите, които са различни за книжовния и за народния говор. Правилният граматично език се уплътнява в реч с правилен изговор. Следващият компонент на езиковата култура според Ал. Теодоров-Балан е чистотата на езика. Личността с висока езикова култура е изградила усет за свое и чуждо; изборът на думи се ръководи от това ясно, звучно, отмерено и стройно да се изрази предметът на мисълта. И реторичният въпрос, който Балан задава „А кой език на исторически народ е бил запазен от чуждици?“, опровергава представата за учения като отявлен пурист. Още по-изненадващ е третият компонент в концепцията на академика за езиковата култура: „построение на речта съобразно с нейното назначение, с оглед към времето и мястото, и публиката“. Казано с един по-съвременен понятиен апарат, езиковата култура се свързва с дискурсната или прагматичната компетентност на участниците в комуникацията. Развитието на тези умения е сред водещите цели на съвременното езиково обучение. Ал. Теодоров-Балан е сред малкото езиковеди, които освен за правилност и точност на речта настояват тя да е и мелодична, гласежна, тонова, ритмична, такава, че да покаже хубостта на езика (вж. по въпроса и Чакърлова 2003/Chakarova 2003).

Изграждането на висока езикова култура според учения е задължение на българското училище. Затова изискванията към българските учители трябва да са високи: „Учителят трябва да бъде филоложки образован, та да тълкува живота на езика като изказ и като форма на изказа... Учителят трябва да чете, да следи книжнината на предмета си“.

Заради мястото и ролята, които има езикът в човешкия живот, езиковата култура означава и едно по-различно, осъзнато отношение към езика – култ към езика: „В езика си и с езика човекът обработва, култивира себе си и в тая дейност той е едновременно субект и обект, творец и творение, земеделец и земя... Култът към собствения език е култ към сами себе като

човек, член на общество, като личност“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 683–684).

Издигането на филологическото знание и съзнанието на обществото и на отделния индивид за ролята на езика е сред постоянните цели, към които се стреми Ал. Теодоров-Балан. Участието в колективите на различни речници, издаването на езиковедски списания, научното и научнопопулярното описание на българския език на всички негови равнища и във всички негови форми, работата по учебните програми и учебниците за българското училище са стъпките към реализиране на тази цел. В трудовете му, наред със задълбочената филологическа теоретична подготовка, наред с отличното познаване на емпиричните данни и убедителните анализи, ясно личи и емоционалната обвързаност на автора с обекта, който изследва. Ал. Теодоров-Балан убедено отстоява идеята, че езикът е „органът на общата българска култура, а то ще рече – на българската народна индивидуалност“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 751). И още по-точно: „Родният език, родната реч е онова таинствено оръдие, което ни прави разумни човеци; което ни прави членове от едно племе, от един народ с общи дух и стремежи“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 741). Подчертавайки ролята на езика за духовното и културното развитие на обществото и нацията, Балан вижда своето място в този процес така: „Имам ревност да принеса и аз нещо към подобро проумяване на българския език, към устройството му като български орган на мислене и на изкуство, към обработката на усет за качества на българска реч...“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 755). Неговата житейска задача е свързана с една „ядна, ала благодатна цел, да сочи и вдъхновява, за да запази едно от забвение и пропаст, друго да потикне към живот и умножение, а трето да въздържа, оправи или отклонява“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 753).

Работата по устройството на езика, участието в правописните комисии, работата по „Български тълковен речник“ по поръчка на БАН, подпомагането на училищното образование по български език, езиковите бележки по актуални въпроси за Балан са висока цел и „свещен дълг“, който той следва през целия си живот, ръководен от „любовта за родна реч“: „Любовта всъде твори драгост и благо. Дето и да съгледате цвете и плод, там трябва да положите, че е боравила любов (...) Без любов не може да се сътвори ни драгост, ни благо“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 741).

Заради единството на език и народ, което Балан постоянно заявява, дългът към езика е и дълг към народ „Духът на езика“ се ражда от „гения, духа на народа“, който е творец на езика. Езикът ни отличава от другите народи; езикът ни отличава и от тези около нас, прави ни уникални. Но наред с това езикът ни обединява – когато говорим на един език, когато общуваме и влагаме едно и също съдържание в думите, които използваме, ставаме част от една общност, от едно цяло. „Тласък за словесно общуване иде найнапреж от потребите и способите за поминък; иде от сами живота в неговата пълнота или целост, веществена и духовна. Под тласъка борави

едно или друго настроените (емоция). Човек не само работи, но и вярва, и мечтае. В езика се оглежда онова, щото е било преживяно от човека в природата и в обществото“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 117). Заявяваме себе си и се изявяваме чрез езика, а това е възможно, защото: „и самият език е живот – живот на човешката душа в словесно проявление: щото усети, узнае и присъди тая душа, тя го влага в езика. Душата не е цялата в езика; ала в езика всичко е душа. И нигде, в никое човешко творение душата не се изобразява тъй многостранно, и не остая подире си белези от състояния непрекъсвани, во времето трайни и преемствени, както в езика. Той (езикът) живее с нея (душата)“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 765).

Усъвършенстването преминава през четене и писане, обмисляне и споделяне, разговори и дискусии. Духът се материализира в слово; личността гради себе си, като чрез думите се опитва да представи качествата си, развитието си, усъвършенстването си, защото „В тая си същина (на постоянна и непрекъсната творба при упражнение в реч) езикът се изравнява с живота, който е също така постоянно упражнение и творба, смяна и устройство в смисъл телесен и душевен (...) И там е тъкмо, в това упражнение на живота и на езика творбата, която не престая да мени, да изместя, да заместя и да дотъкмява, да строи и подобрява. Мени се и твори се в езика, както и в живота, съзнателно и несъзнателно, винаги и постоянно; а целта е: все напред!“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 766). Във времето на масови констатации за обедняване, оварваряване и замърсяване на българския език, при очевидната ниска престижност на родния език и на грамотността тези малко познати думи на Ал. Теодоров-Балан вероятно звучат като отглас на една късна славянскоромантична традиция, изчерпана още през XIX век. Но на филолога, който все още не е изгубил мотивацията си да мисли за езика и като ценност, непознатият Ал. Теодоров-Балан говори като съвременник и съмишленик – защото речта е „дар, който имаш на разположение, за да въздигнеш себе си между другите и да вървиш така към своето най-завидно човешко признание“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008: 742).

БЕЛЕЖКА / NOTE

¹ Цитатите от статии на Ал. Теодоров-Балан, включени в настоящия текст, са от сборника „Любов за родна реч“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 2008).

ЛИТЕРАТУРА

- Алмалех 2000: *Алмалех, М.* Семантична роля и защо подлогът не е винаги деятел. – В: *Увод в езикознанието. Помагало за студентите филолози.* Съставител М. Алмалех. София, Труд, с. 96–102.
- Андрейчин 1977: *Андрейчин, Л.* Из историята на нашето езиково строителство. София, Народна просвета.

- Гайдарова 2004: Гайдарова, Т. Актуални приноси на Александър Теодоров-Балан в теорията на българската езикова култура. – В: *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, т. 42, кн. 1, Филологии, с. 59–65.
- Георгиева 1999: *Георгиева, Е.* Академик Александър Теодоров-Балан в обществената и културно-историческата ни памет. – Електронно списание *LiterNet*, 25.09.2000, № 9 (10). <<http://liternet.bg/publish2/egeorgieva/balan.htm>> (дата на достъп: 30.06.2015).
- Петрова 2015: *Петрова, Г.* Понятието „падеж“ в схващанията на Ал. Теодоров-Балан и генеративната граматика. – В: *Българският език и литература в европейското културно пространство: традиции и перспективи*. Szeged, JATEPress, с. 107–112.
- Попова 1994: *Попова, В.* Българската стилистика до 50-те години на XX век. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Теодоров-Балан 2008: *Теодоров-Балан, Ал.* Любовъ за родна речъ. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Томов 2013: *Томов, М.* Теорията на езиковата култура в научноисторическа и методологична перспектива. – *Български език*, № 1, с. 7–29.
- Чакърова 2003: *Чакърова, Кр.* Българският Нарцис в огледалото на своя език (наблюдения върху естетическата норма в съвременната речева практика на българина). – В: *Алманах за литература и изкуство „Света гора“*, бр. 4, с. 243–260.

REFERENCES

- Almaleh 2000: *Almaleh, M.* Semantichna rolya i zashto podlogat ne e vinagi deyatel. – In: *Uvod v ezikoznaniето. Pomagalo za studentite filoloji*. Sastavitel M. Almaleh. Sofia, Trud, s. 96–102.
- Andreychin 1977: *Andreychin, L.* Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo. Sofia, Narodna prosveta.
- Chakarova 2003: *Chakarova, Kr.* Balgarskiyat Nartsis v ogledaloto na svoya ezik (nablyudeniya varhu esteticheskata norma v savremennata recheva praktika na balgarina). – In: *Almanah za literatura i izkustvo “Sveta gora”*, br. 4, s. 243–260.
- Gaydarova 2004: *Gaydarova, T.* Aktualni prinosi na Aleksandar Teodorov-Balan v teoriyata na balgarskata ezikova kultura. – In: *Nauchni trudove na PU „Paisiy Hilendarski“*, t. 42, kn. 1, Filologii, s. 59–65.
- Georgieva 1999: *Georgieva, E.* Akademik Aleksandar Teodorov-Balan v obshtestvenata i kulturno-istoricheskata ni pamet. – Elektronno spisanie *LiterNet*, 25.09.2000, № 9 (10). <<http://liternet.bg/publish2/egeorgieva/balan.htm>> (data na dostap: 30.06.2015).
- Petrova 2015: *Petrova, G.* Ponyatiето „padezh“ v shvashtaniyata na Al. Teodorov-Balan i generativnata gramatika. – In: *Balgarskiyat ezik i literatura v evropeyskoto kulturno prostranstvo: traditsii i perspektivi*. Szeged, JATEPress, s. 107–112.
- Popova 1994: *Popova, V.* Balgarskata stilistika do 50-te godini na XX vek. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.

Teodorov-Balan 2008: *Teodorov-Balan, Al. Lyubovy za rodna rechy*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".

Tomov 2013: *Tomov, M. Teoriyata na ezikovata kultura v nauchnoistoricheska i metodologichna perspektiva*. – *Balgarski ezik*, № 1, s. 7–29.

✉ Проф. д-р Йовка Тишева

Катедра по български език

Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“

бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

✉ *Prof. Yovka Tisheva, PhD*

Department of Bulgarian Language

Faculty of Slavic Studies, Sofia University St. Kliment Ohridski

15 Tsar Osvoboditel Blvd., Sofia 1504, Bulgaria

Публикувано: 5 юни 2020

Published: 5 June 2020